

ПОЧАТОК АРХЕОГРАФІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ОДЕСІ

Археографія в системі джерелознавчих дисциплін посідає сьогодні все більш помітне місце. З одного боку це пов'язано з поглибленням джерелознавчих досліджень в Україні, а з другого — з більш широким розумінням археографії. У вузькому розумінні археографія — спеціальна історична дисципліна, що розробляє питання теорії та методики видання писемних історичних джерел¹. Проте більш поширеним стає визначення археографії, дає П. С. Соханем, як науки, «що займається усім комплексом проблем, пов'язаних із введенням письмових джерел до наукового обігу на етапі їх пошуку і збирання (польова археографія), наукового опису (камеральна археографія) та публікації (едичійна археографія)»². Таке трактування археографії ще більше зближує її з джерелознавством. Певною мірою це підтвердив М. П. Ковальський, говорячи про початок джерелознавства в Україні: «Дослідження та використання джерел з історії України XV—XVIII ст. в українській історіографії, що розпочалось з першої половини XIX ст. відбувалось в залежності від розгортання евристичної, археографічної та едичійної діяльності, в процесі якої відбувалось поступове, хоча і неравномірне, формування джерельної бази і розширення вираджуваних до наукового обігу джерел з історії України»³.

Таким чином, археографія і джерелознавство мають багато спільного у своєму розвитку, в тому числі і у своїх витках. М. П. Ковальський відзначив першу половину і середину XIX ст. як перший (або попередній чи початковий) етап у розвитку українського джерелознавства. Хоча спеціальні джерелознавчі дослідження тоді і не проводились, але елементи джерелознавчого аналізу мали певне місце (класифікація джерел Д. М. Бантши-Каменським, археографічна діяльність М. І. Костомарова)⁴.

У свою чергу, говорячи про розвиток археографії в Україні, П. С. Сохань зазначив, що хоча окремі дослідники (В. Рубан, А. Чепа, О. Безбородько, Я. Маркович та інші) займались археографічною діяльністю ще у XVIII ст., археографія як наука починається у першій половині XIX ст., коли вона почала набувати характеру цілеспрямованої діяльності по збиранню, науковому опису та виданню давніх документів. Започаткована вона була науковцями О. Бодяньським, Д. Бантиш-Каменським, І. Срезневським та ін., а цілеспрямованого характеру українська археографія набула з заснуванням у 1843 р. Київської археографічної комісії⁵.

Сучасним дослідникам ще треба буде створювати історію української археографії та джерелознавства. Безсумнівно, що Південна Україна має посісти в ній не останнє місце. У першій половині XIX ст. в цій царині провідним центром в південному регіоні була Одеса⁶.

Наприкінці XVIII і у перші десятиліття XIX ст. Одеса, як відомо, розвивалась досить бурхливо. Поступово вона перетворювалась на один із центрів економічного життя на півдні Російської імперії. Поряд з цим місто ставало одним з культурних центрів України. Свідченням цього стала поява театру з його італійською оперою, виникнення видавничої справи та перших газет, розвиток археології та заснування археологічного музею тощо. У другій половині XIX ст. культурні проєкти у місті прискорились і поглибились. Сприяла цьому в значній мірі громадська атмосфера, створена новоросійським і бессарабським генерал-губернатором М. С. Воронцовим. Зародки історичних досліджень в Одесі можна зафіксувати на початку 30-х рр. Як свідчив М. Н. Мурзакевич, він разом з М. М. Кирьяковим та А. О. Скальковським у вечірніх бесідах восени 1832 р. вирішили «з'ясувати досі темну історію Новоросійського краю». Кирьяков мав взяти господарчо-природничий аспект цієї історії, Скальковський — нову історію, а Мурзакевич — давню⁷.

Молоді аматори-історики (всі — випускники етико-політичного відділення Московського університету) поставили перед собою складне завдання, оскільки ще не існувало наукових праць з історії Новоросії і головна проблема для них була — брак джерел. Перші знайдені джерела могли побачити тоді світ лише на сторінках «Одесского вестника», єдиної газети у місті, яка стала на той час своєрідним краєзнавчим центром в Одесі⁸. Уже у 1833 р. М. Н. Мурзакевич оприлюднив там цілу низку документів з історії міста кінця

XVIII ст., чим започаткував рубрику «Матеріали для історії Одесси». Пізніше роботу в цьому напрямку було продовжено (і не лише М. Н. Мурзакевичем). Зокрема, С. В. Сафонов опублікував джерело з історії XVIII ст. «Записка о том, сколько я памятую о крымских и турецких походах» (з бібліотеки М. С. Воронцова)⁹.

Наприкінці 20-х—30-х рр. активно займався збиранням і вивченням джерел з історії Південної України катеринославський архієпископ Гавриїл (В. Ф. Розанов). Хоча його діяльність відбувалась не в Одесі (він прибув сюди у 1837 р. після призначення його архієпископом новоствореної херсонської і таврійської єпархії), але саме тут з'явилась у 1838 р. його праця «Историческая записка о Пустынио-Николаевском Самарском монастыре», на сторінках якої він опублікував низку документів з історії монастиря і водночас — Запорізької Січі¹⁰. Okремо слід відзначити археографічну діяльність А. О. Скальковського. Одразу слід зауважити, що його діяльність слід розглядати поза контекстом археографічної діяльності Одеського товариства історії та старожитностей, оскільки нею він почав займатись за кілька років до заснування цієї установи, а після виникнення товариства його співпраця з ним була короткою і не носила археографічного характеру¹¹.

У грудні 1834 р. А. О. Скальковський, збираючись написати історію Новоросійського краю, подав М. С. Воронцову записку, з якої відомо, що він частково оглядав архівні матеріали в Одесі і тепер просив дозволу оглянути архіви різних державних установ Херсонської і Катеринославської губерній. Цей документ був по суті програмою археографічних пошуків у Новоросійському краї. Маючи дозвіл і сприяння М. С. Воронцова, А. О. Скальковський здійснив у 1835 р. свою першу археографічну експедицію по Новоросійському краю, під час якої знайшов необхідні джерела для написання його історії. Як результат подорожі з'явилися чотири праці, в тому числі «Хронологическое обозрение истории Новоросийского края» (1836—1838). Специфікою праць А. О. Скальковського було те, що на їх сторінках, а також у «Додатках» до них, він намагався надрукувати якнайбільше історичних джерел.

Наприкінці 1835 р. А. О. Скальковський розпочав роботу (за пропозицією градоначальника О. І. Левшина) по написанню історії Одеси. Наслідком цього була поява ще двох «археографічних праць, в тому числі — «Первое тридцати-

летие истории города Одессы» (1837). У 1838 р. А. О. Скальковський здійснив публікацію уривків важливого нарративного джерела — спогадів запорожця М. Л. Коржа («Изустные предания о Новороссийском крае»), які записав і передав йому архієпископ Гавриїл¹². Під час ознайомлення, а згодом і використання великої маси історичних джерел у А. О. Скальковського 1837 року виникла думка створити в Одесі історичний архів. Для виконання цих намірів він здійснив нову археографічну експедицію по Новоросійському краю. Найважливішим його успіхом було відкриття для науки у Катеринославі решток архіву Коша Нової Запорізької Січі¹³. Трохи згодом розпочалось транспортування цих матеріалів до Одеси. Історичний архів в Одесі тоді не вдалось створити і ці джерела на десятиліття залишились у розпорядженні А. О. Скальковського. Він їх зберігав, публікував, а головне — на їх основі писав нові історичні твори. До середини 50-х років він опублікував п'ять праць з історії Запорізької Січі (в тому числі два видання «Истории Новой Сечи или последнего Коша Запорожского» у 1841 та 1846 роках), в яких було оприлюднено велику кількість документів (на превеликий жаль, половина — у витягах). Слід згадати останню археографічну подорож А. О. Скальковського, що була здійснена у 1843 р. на Правобережній Україні з метою огляду родинних архівів у маєтках, конфіскованих в учасників польського повстання 1830–1832 рр. Тоді дослідникові вдалось лише взяти на облік оглянуті матеріали. Твір, що з'явився після цієї мандрівки — «Наезды гайдамак на Западную Украину в XVIII ст.» (1845), був певною мірою невдалим¹⁴. Чи не найкращішою стороною цієї праці стали оприлюднені в ній джерела, в тому числі і з запорізького архіву.

Займаючись дослідженням Одеси та Новоросійського краю як історик, а з 40-х років і як статистик (очолив Головний статистичний комітет Новоросійського краю) А. О. Скальковський продовжував друкувати джерела на сторінках своїх творів. Тому цілу низку його творів, написаних до середини 60-х років, в тому числі суто статистичних, можна зарахувати до «археографічних»¹⁵.

Отже, саме А. О. Скальковський, займаючись історією Південної України започаткував в Одесі широку археографічну діяльність. За влучним висловом С. Я. Борового він «був в одній єдиній особі цілою археографічною експедицією»¹⁶. З 1836 по 1854 рр. з'явилися 23 його праці архео-

графічного характеру, в яких було оприлюднено повністю або у витягах сотні документів. Хоча А. О. Скальковський (як і багато інших істориків) не займався суто ірхеографією у його творчості можна простежити і польовий, і камеральний, і едиційний аспекти археографії. До нього можна у повній мірі віднести слова І. П. Крип'якевича, висловлені на адресу М. І. Костомарова: «І коли би прийшлося рішити, за котрою стороною його діяльності лишилося б тривкіше значення,— за історичними творами, чи археографічними працями, — хто знає, чи не треба би на першій місці поставити археографічних видавництва»¹⁷. Таким чином, маючи славу Геродота Новоросійського краю, А. О. Скальковський може претендувати на звання першого археографа Південної України.

Археографічна діяльність в Одесі піднялась на новий рівень з утворенням Одеського товариства історії та старожитностей (далі — Товариство). Виникнення Товариства у 1839 р. стало помітним явищем у науковому і культурному житті не лише Південної України, але і всієї Російської імперії. Воно сконсолідувало майже всі найкращі сили археологів, істориків, нумизматів, статистиків, краєзнавців в регіоні та поза його межами. Думка про створення Товариства належить М. М. Кирьякову. Його підтримали О. С. Стурдза (відомий письменник, богослов), Д. М. Княжевнич (попечитель Одеської учбової округи), А. Я. Фабр (одні з начальників канцелярії М. С. Воронцова) та М. Н. Мурзакевич (викладач Рішельєвського ліцею), які стали членами-засновниками Товариства.

Основним завданням Товариства було проведення археологічних розкопок та видання досліджень з історії, археології, статистики, топографії Новоросійського краю та Одеси. Для виконання цих завдань Товариство зайнялось збиранням, описом і збереженням наміяток старовини, в тому числі і документальних джерел¹⁸.

З 1844 р. Товариство почало видавати свої наукові збірники — «Записки Одесского общества истории и древностей» (далі — «Записки»). Уже в перших трьох томах «Записок» (1844—1853) яскраво відбився такий напрямок діяльності Товариства як археографія. «Записки» поділялись на три відділення. Перше називалось «Рассуждения и исследования», друге — «Сборник материалов», а третє — «Смесь». Наслідки археографічної роботи відбиті у другому відділенні у розділах «Документы и материалы» (або «Документы и

акты»), «Повествования и сказания», а також частково у розділах «Современная библиография», «Занятия Общества» та «Путешествия и розыски по поручению Общества»; у третьому відділенні — у розділах «Известия» і, частково, — «Корреспонденция».

Наприкінці 30-х — на початку 50-х рр. XIX ст. найактивнішим археографом у Товаристві був його перший секретар М. Н. Мурзакевич, який у перших трьох томах «Записок» здійснив майже половину всіх археографічних публікацій. Всього з більш ніж ста членів Товариства на той час археографічною діяльністю в тій чи іншій мірі займалися І. Д. Беляєв, О. О. Борзенко, П. К. Брун, М. П. Вертіл'як, архієпископ Гавриїл, В. В. Григорьев, П. І. Іоселіан, П. Г. Михневич, О. Ф. Негрі, М. А. Оболенський, С. В. Сафонов, А. Фіркович, І. Фінкель, І. Царський.

Пошук історичних джерел у Товаристві не мав такого цілеспрямованого характеру як, наприклад, у Скальковського. Оскільки члени Товариства мешкали на всьому півдні України (і поза його межами) і не було потреби організувати спеціальні археографічні експедиції, пошук вівся на місцях. Проте, в окремих випадках подорожі все ж здійснювались. Так, 1839 р. М. Н. Мурзакевич за дорученням адміністрації краю взяв участь в упорядкуванні архівних справ скасованої фортеці Св. Дмитра Ростовського у Ростові-на-Дону. Дізнавшись про існування архівного зібрання у Єлисаверграді у 1840 р. його розробом зайнявся Г. І. Соколов. З 1840 р. караїмській вчитель А. Фіркович займався розшуком давніх єврейських рукописів, зібравши (в основному з Феодосійської синагоги) колекцію з 400 рукописів. Викладач Рішельєвського ліцею В. В. Григорьев здійснив кілька подорожей по Криму з метою розшуку турецько-татарських рукописів. Відбір джерел для публікації у бібліотеці М. С. Воронцова здійснювали С. В. Сафонов, М. Н. Мурзакевич¹⁹. Упорядковуючи архіви, згадані члени Товариства робили описи відібраних справ. На сторінках «Записок» здійснювались публікації описів турецьких, татарських, єврейських актових матеріалів XVI—XVIII ст., що зберігались у Товаристві, або потрапляли до нього. Оприлюднений був також список документів, відібраних А. О. Скальковським для історичного архіву в Одесі²⁰.

Більшість джерел, опублікованих у «Записках», була пов'язана з історією Південної України. Основну частину склали джерела, що торкались історією Кримського ханст-

ва — ярлики кримських ханів, різноманітний актовий матеріал російського і турецького походження, паративні джерела²¹.

Стосовно періоду до XVIII ст. надруковане було єдине джерело — переклад уривку опису подорожі Г. де Лануа по території Північного Причорномор'я (перша половина XV ст.)²². З історії регіону у XVII та першій половині XVIII ст. було опубліковано всього кілька документів²³.

Майже всі оприлюднені джерела щодо другої половини XVIII ст. висвітлювали історію завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я та його освоєння²⁴. Дуже важливим для вивчення історії Запорізького козацтва мало опублікування донесення П. Текелія до Катерини II про знищення Січі у 1775 р.²⁵. Всього один документ — про забудову міста Хаджибею у 1794 р. — торкався історії Одеси²⁶. Поряд з цим, в «Записках» публікувались джерела з історії південних слов'ян, Росії, Молдови та Румунії²⁷.

Слід відзначити, що особливо важливі джерела Товариство друкало окремими виданнями. Так, у 1842 та 1852 роках було видано три паративних джерела з історії Запорізької Січі²⁸. До цього ж слід додати, що окремі дослідники та навіть члени Товариства вели археографічну діяльність і поза його межами. Так, наприклад, М. Н. Мурзакевич оприлюднив кілька важливих джерел із бібліотеки М. С. Воронцова²⁹, окремим відбитком видано опис подорожі Г. де Лануа³⁰, тривала публікаторська діяльність «Одеського вестника»³¹.

Методику видання історичних джерел в Одесі в цей час не можна визнати досконалою. У той же час слід відзначити непоганий рівень передачі текстів документів, системність у розташуванні матеріалів всередині публікацій, наявність археографічного оформлення документів, присутність, хоча і не в повній мірі, науково-довідкового апарату видань (передмови історичні та археографічні, примітки текстуальні і до змісту тощо).

Отже можна зробити висновок, що археографічна діяльність виникла в Одесі у другій чверті XIX ст. Її було започатковано окремими дослідниками, головне місце серед яких посідає А. О. Скальковський. Вирішальне значення для розвитку археографії у місті мало заснування Одеського товариства історії та старожитностей (1839 р.), яке розпочало на сторінках своїх «Записок» цілеспрямований друк історичних джерел.

Одеські дослідники уже у першій половині ХІХ ст. провели значну роботу по пошуку історичних джерел в архівах державних установ, в приватних архівах, колекціях і бібліотеках тощо на Півдні України і поза його межами. На основі знайдених матеріалів у 30-ті напочатку 50-х рр. ХІХ ст. було написано цілу низку історичних творів, а також здійснено десятки археографічних публікацій в яких було опубліковано сотні документів та наративних джерел. Археографічна діяльність стимулювала джерелознавчі дослідження у місті, і разом з тим це сприяло розвитку історичної науки в Одесі. Таким чином Одеса не стояла осторонь процесів, що відбувались в історичній науці на Україні (і в цілому в Російській імперії) і робила до них свій вагомий внесок, в тому числі і в царні археографії.

ПРИМІТКИ

1. Специальные исторические дисциплины. Учебное пособие (В. О. Замлинский, М. Ф. Дмитриенко, Т. А. Балабушевич и др.). — К., 1992. — С. 34.

2. Сохань П. Вступне слово//Матеріали до розробки концепції діяльності Інституту української археографії. До Всеукраїнської наради «Українська археографія сьогодні: проблеми і перспективи». Київ, 16—18 грудня 1992 р. — К., 1992. — С. 4.

3. Ковальський М. П. Історіографія джерелознавства історії України. Періодизація. Проблематика. Перспективи.//Історична наука на порозі ХХІ століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 131.

4. Там же. — С. 132.

5. Сохань П. Вказ. праця. — С. 3.

6. Першою спробою в цьому напрямку слід вважати дисертацію Б. С. Ватулі «Развитие археографии на Украине в XIX и начале XX веков» (К., 1952). Розвиток археографії на Півдні України було розглянуто лише з точки зору діяльності Одеського товариства історії та старожитностей. Надзвичайно важливим є дисертаційний твір Т. Ф. Григорьєвої «Становление и развитие краеведения на Юге Украины (80-е гг. XVIII в. — 60-е гг. XIX в.)» (К., 1991). В ньому вперше виділено археографічну діяльність як окремий напрямок краєзнавства на Півдні України і в Одесі зокрема. Проте і в цьому дослідженні всю увагу сконцентровано на Одеському товаристві історії та старожитностей, хоча археографічна робота велась в Одесі і до заснування цієї установи, а після її започаткування окремі дослідники вели таку роботу самостійно. До того ж основну увагу у цьому творі приділено лише польовому аспекту археографічної діяльності.

7. Мурзакевич Н. Н. Автобиография//Русская старина. — 1887. — Т. 53. — № 3. — С. 659.

8. Див.: Григорьєва Т. Ф. Вказ. праця. — С. 85—103.

9. Див.: Одесский вестник. — 1833. — № 87, 89, 91, 96, 98; 1835. — № 6; 1836. — № 47—53.

10. Див.: Журба О. І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В. Ф.) — історик і археограф Південної України//Історична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків, 15—17 листопада 1995 р.). — Харків, 1995. — С. 308—317.

11. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський (1808—1898). Археографічна діяльність (Дисертація на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук). — К., 1994. — С. 113—125.

12. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — К., 1994. — С. 4—7; 14—17. Див. також: Біднов В. «Устное повествование запорожца Н. Л. Коржа» та його походження і значення. — Прага, 1925. — 28 с.

13. Див.: Хмарський В. М. До питання про знахідку архіву Коша Нової Запорізької Січі/Маловивчені питання історії України (бібліотека альманаху «Константа». Серія «Історія». — Вип. 4. — Херсон. — 1995. — С. 11—14.

14. Див.: Хмарський В. М. А. О. Скальковський як дослідник гайдамацького руху//Записки історичного факультету ОДУ. — 1995. — Вип. 1. — С. 99—116. Див. список всіх археографічних праць А. О. Скальковського по: Хмарський В. М. А. О. Скальковський — археограф. — С. 29—32.

15. Боровой С. Я. А. А. Скальковский и его работы по истории Южной Украины//Записки Одесского археологического общества. — 1960. — Т. 1 (34). — С. 178.

16. Крип'якевич І. Археографічні праці Миколи Костомарова//Записки НТШ. — 1918. — Т. 126—167. — С. 106; Історія української археографії: персоналії. — К., 1993. — С. 2.

17. Див.: Ватуля Б. С. Вказ. праця. — С. 67—69.

18. Див.: Григорьева Т. Ф. Вказ. праця. — С. 146—149.

19. Див.: Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД). — 1844. — Т. 1. — С. 637—656; 1848. — Т. II. — С. 739—790.

20. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 337—346; 375—378; 378—392; 1848. — Т. II. — С. 568—658; 675—679; 680—684; 685—692; 693—704; 1853. — Т. III. — С. 269—272; 589—590.

21. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 433—465.

22. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 351—372; 372—374; 1848. — Т. II. — С. 834—835; 1853. — Т. III. — С. 571—580.

23. Див.: ЗООИД. — 1848. — Т. II. — С. 659—666; 667—674; 1853. — Т. III. — С. 273—288; 289—305; 556—563.

24. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 587—589. Цей документ, як один із найважливіших здобутків Товариства у першій половині XIX ст. для української історіографії відзначив М. І. Марченко.

25. Див.: Марченко М. І. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.). — К., 1959. — С. 179.

26. Див.: ЗООИД. — 1853. — Т. III. — С. 590—594.

27. Див.: ЗООИД. — 1844. — Т. 1. — С. 335—336; 346—348; 348—349; 1848. — Т. II. — С. 562—566; 835—838; 1853. — Т. III. — С. 248—268.

28. Див.: Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловка Никиты Леонтьевича Коржа. — Одесса, 1842. — 95 с.; История о козаках запорожских, как оные издревле зачалися и откуда свое происхождение имсют, и в каком состоянии ныне находятся, сочиненная от нижеперной команды. Описание Запорожской Сечи, состоящее в четырех разделениях, показую-

щих положение Сечи, всех оной земель с выгодами и лесными дачами, также соединение татар и происходящие от этого запорожцам разорения. Сочинение секретаря Василия Чернявского. — 1766. — Одесса, 1852. — 92 с.

29. Див.: Письма царевича Алексея Петровича к его родителю Петру Великому, государыне Екатерине Алексеевне и кабинет-секретарю Макарову, с приложением писем царевича Петра, царевны Натальи и князя Вяземского к его высочеству. — Одесса, 1846; Псковская судная грамота, составленная на вече в 1467 г. — Одесса, 1847.

30. Див.: Лануа Г. Путешествие по Южной России в 1421 г. — Одесса, 1852.

31. Див.: Одесский вестник. — 1844. — № 68; № 90.